

Hadas Miklós

Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez¹

A tanulmány alapkérdése, hogy a nyugati modernitás évszázadai során hogyan változott a személyközi erőszak jelentősége az intim szférában, és hogy e változások hogyan magyarázhatók. Elsősorban Norbert Elias főművére, a Civilizáció folyamatára, valamint figurációs szociológiájára támaszkodom. Bemutatom, hogy az utóbbi évtizedekben a történeti kriminológusok a gyilkosságok alakulásának hosszú távú vizsgálata alapján szinte teljes mértékben igazolták az erőszakkontrollal kapcsolatos eliasi téziseket. Elias plasztikusan és meggyőzően tárja föl e folyamat számos kulcselemét, ugyanakkor az intimszféra dzsender rendjének nem tulajdonít kellő jelentőséget. A pszichtörténelmi megközelítés szakirodalmára támaszkodva amellet érvelek, hogy a 17. századtól a családi élet centruma az atyai autoritástól az anyai gondoskodás, a kölcsönös érzelmek és a pszichológiai egymásra hangolódás felé tolódik el, és a házasság alapjává a romantikus szerelem ethosza válik. Következésképpen a női ágens hatalma növekszik, míg a maszkulin erőszakmonopólium kizárólagossága és magától értetődősége gyöngül. E folyamat részeként a férfi az intimszférában is kontrollálni köteles erőszakos impulzusait, vagyis olyan diszpozicionális elemeket kénytelen inkorporálni, amelyek a korábbi évezredek során a nőkhöz kötődtek. Tehát a társadalom valamennyi szférájának növekvő pszichologizációja és pacifikációja nem függetleníthető az intimszféra dzsender-rendjének radikális átalakulásától.

Kulcsszavak: civilizáció folyamata, erőszakkontroll, gyilkosságok, intim szféra, dzsender-rend, pacifikáció, pszichologizáció, női ágens

„Nyelvünk felépítése olyan, hogy számos esetben csak úgy tudjuk kifejezni az állandó mozgást és a folyamatos változást, hogy eleinte nyugalmi állapotban lévő, elszigetelt tárgyként utalunk rá beszédünkben és gondolkodásunkban, s csak azután, mintegy utólag, egy ige hozzáfűzésével juttatjuk kifejezésre, hogy ami rendszerint nyugvó, az most mozog. Amikor például a folyó partján állunk, és a víz állandó folyását gondolatainkban fogalmilag akarjuk megragadni és a másokkal való kommunikációban kifejezni, akkor például nem ezt gondoljuk és mondjuk: nézd a víz állandó folyását, hanem ezt: nézd, milyen sebesen folyik a folyó! Azt mondjuk, hogy fúj a szél, mintha a szél először nyugvó valami volna, ami egy bizonyos pillanatban mozgásba jön és fújni kezd – mintha a szél bármi más is lehetne, mint maga a fúvás, mintha létezhetne olyan szél, amelyik nem fúj. Az állapotra való visszavezetésnek ez a fajtája magától értetődőnek látszik mindazoknak, akik ebben a nyelvhasználatban nőttek fel.” (Elias 1999: 113)

1 Szeretnék köszönetet mondani Antal Z. László, Durst Judit, Fiáth Titanilla, Galajda Ágnes, Gecser Ottó, Karády Viktor, Plugor Réka és Somlai Péter tanulmányommal kapcsolatos érdemi (kritikai és segítő szándékú) megjegyzéseikért. Talán mondani sem kell, a leírtakért én tartozom felelősséggel. (Hadas Miklós)

BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmány egy hosszabbnak ígérkező kutatási folyamat első terméke, amelynek alapkérdése: hogyan változott az erőszak szerepe, jelentősége, funkciója az elmúlt évszázadokban a nyugati világban? Milyen formá(k)ban van jelen az erőszak a különböző szférákban, alrendszerekben, mezőkben? Elegendő magyarázatot nyújt-e az eliasi civilizációelmélet, illetve fogalmi keret az erőszak megfékezésére, vagy szükséges, illetve lehetséges-e alternatív és kiegészítő magyarázatokkal szolgálni? Hogyan függ össze ez a folyamat a dzsenderbeállítódások² (vagyis a férfiasság és nőiesség) hosszú távú változásával? Fönntartható-e az a hipotézis, hogy az intimszféra jelentőségének növekedése a nyugati világban együtt jár a női ágens jelentőségének növekedésével? Mondhatjuk-e, hogy ebben az esetben a férfiak olyan diszpozicionális elemeket kénytelenek inkorporálni, amelyek a korábbi évezredek során inkább a nőkhez kötődtek? És amennyiben igen, releváns-e az a tézis, miszerint az intimszféra hatalmi viszonylatai a nemek közötti egyensúly irányába tolódtak el az elmúlt évszázadokban?

Nem kecsesgettem azzal az olvasót, hogy képes leszek valamennyi föltett kérdésre kielégítő választ adni. Nem ígérem, hogy gondolatmenetem radikálisan új elemeket és adatokat tartalmaz majd – már csak azért sem, mert nem végeztem önálló empirikus kutatásokat a témá(k)ban. Fontosnak tartom azt is előre bocsátani, hogy a jelen szöveg az erőszakkontroll kapcsán fölmerülő számos témát zárójelbe tesz. Az alábbiakban kizárólag az emberölések hosszú távú alakulását, valamint a nukleáris családon belüli pacifikálódást és hatalmi átrendeződést vizsgálom. Nem foglalkozom sem a nagy embercsoportokat érintő erőszakkal (a háborúkkal, a forradalmakkal, a polgárháborúkkal), sem a mindennapi életben előforduló egyéb erőszakformákkal, mint amilyen például az intim partnerkapcsolati erőszak, a gyermekgyilkosság, a betörés, a rablás, a kényszerítés (stb.).³

Ami itt következik, lényegében nem egyéb, mint más kutatók korábban megfogalmazott gondolatainak újrahasznosítása. Mindazonáltal mégsem elégszem meg azzal, hogy csupán az idézett szerzők gondolatainak summáját nyújtsam. Ambícióm túllép azon is, hogy a szakirodalom egyfajta metaelméleti jellegű áttekintésére vállalkozzak⁴. Az alábbi gondolatok eredetisége – reményeim szerint három tényezőtől fakadhat. Egyrészt az egyes szerzők álláspontjainak összefoglaló-értelmező bemutatása során szükségképpen egyedivé válhatnak az általam választott hangsúlyok (például abból adódóan, hogy milyen szövegrészeket idézek valakitől, mit teszek a főszövegbe, mit a lábjegyzetbe, mit kurziválok egy idézetben, és így tovább). Ennél fontosabbnak érzem, hogy az ismertetett munkákat kritikai összefüggésrendszerbe illeszem, vagyis nem fukarkodom a bíráló megjegyzésekkel, következőképpen olykor talán eredeti szempontokkal is szolgálhatok. Harmadrészt pedig – s ezt tartom a jelen tanulmány legfontosabb potenciális

2 Igen, nem tévedés, így írva, hogy *dzsender*, mivel szeretném, ha ez a fogalom, amelynek eredetije az angol *gender*, meghonosodna a magyar (szak)nyelvben, hasonlóan a *dzsentrí*hez, melynek eredetije a *gentry* volt.

3 Ezeket majd további tanulmányokban szeretném vizsgálni.

4 Noha az ilyen jellegű munkákra óriási szükség van, és e tanulmány írása során magam is nagy hasznát vettem az ilyen jellegű vállalkozásoknak, így például Eisner 2003-as cikkének vagy Anderson 1994-ben sokadszorra kiadott, lényegre törő összefoglalójának.

hozamának – a bemutatott szövegeket újrakontextualizálom, azaz alkalmassá teszem őket arra, hogy egymás társaságában eddig kevésbé hangsúlyozott összefüggésekre hívhassam föl általuk az olvasó figyelmét.

Megismerő pozícióm (szituációba ágyazottságom) alfáját és omegáját a történeti dzsenderkutatások, ezen belül is mindenekelőtt a maszkulinitás átalakulásával foglalkozó vizsgálódások képezik. Innen beszélek. Ide beszélek. Vagyis munkám elsődleges téje, hogy e tudományterület számára szolgáljak releváns újdonságokkal. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy e megismerési pozíció többé-kevésbé *jelöletlen*, vagyis olyannyira magától értetődő, hogy utalni sem kell rá. Nem is nagyon fogok e kontextusra hivatkozni, ám fontosnak tartom megjegyezni: az itt következő gondolatok számomra mindenekelőtt korábbi munkáim összefüggésrendszerében (Hadas 2003, 2010, 2011, 2012) érdekesek. Az explicit módon újrakontextualizált szövegek három hagyományból származnak. Mindenekelőtt Norbert Elias *figurációs szociológiai* paradigmájára, illetve főművére, a *Civilizáció folyamatára* támaszkodom. Nem véletlenül említem külön-külön a paradigmát és a főművet, mivel megításom szerint az Eliasra hivatkozó szerzők olykor csupán az opus magnum téziseit ismerik (azt is sokszor másodkézből), ám gondolkodás- és szemléletmódjának lényegét már nem (e szemléletmód szép megfogalmazásának tartom a jelen tanulmány mottójául választott idézetet.) Másik fontos referenciámat az emberölések hosszú távú átalakulásával foglalkozó, jórészt Eliast követő (illetve vele részben polemizáló) *kriminológiai* történeti írások képezik. Referenciáim harmadik csoportjaként a *családtörténelmi szakirodalom pszichotörténelmi irányzatát* kísérem meg bevonni az értelmező-magyarázó keretbe.

Jelentős hagyományai vannak, ahogy a történeti kriminológusok Eliast használják. Legtöbbszörben kiindulópontjuknak tekintik, ám olykor kritikákat is megfogalmaznak vele szemben – melyek között akadnak megfontolandó elemek. Mindazonáltal épp e kritikák teszik egyértelművé, hogy mennyire behatárolt az a nézőpont, ahonnan a történeti kriminológusok szemlélődnek. Jórészt ugyanis hiányzik belőle a szociológiaelméleti megalapozottság, így a kritikák jelentős hányada megválaszolható az általuk mellőzött eliasi figurációs megközelítés segítségével. Emellett gyakran alábecsülik, illetve felszínesen alkalmazzák a történeti dzsenderkutatások fogalom- és szempontrendszerét. Ez utóbbi megjegyzés ugyanakkor nemcsak rájuk, hanem Eliasra is vonatkoztatható, aki szintén nem hatol elég mélyre a pacifikálódó, egyre inkább átpszichológizálódó, folyamatosan átrendeződő dzsenderviszonnyokkal átszőtt családi- és intimszféra vizsgálata során. E hiányosság indokolja a pszichotörténelmi szakirodalom beemelését.

ERŐSZAKKONTROLL EURÓPÁBAN 1300 ÉS 2000 KÖZÖTT

„Életét azzal tölti, olvassuk például egy lovagról, hogy fosztogat, templomokat rabol le, zárandokokra támad, özvegyeket és árvákat tapos el. Különös öröme lieli abban, hogy az ártatlanokat megcsonkítja. Egyetlen kolostorban, a sarlati fekete barátokéban, 150 férfinak és nőnek vágta le a karját vagy nyomta kik a szemét. Felesége éppily kegyetlen. Segít neki a kivégzésekben. Neki magának is gyönyörűséget okoz, ha kínozhatja a szegény asszonyokat. Levágatja a mellüket vagy kitepeli a körmüket, hogy ne tudjanak dolgozni. (...) Abban a korban (...), melyről itt szó van, nem létezik büntető társadalmi hatalom. (...) Egy kis létszámú elittől eltekintve, a rablás, a fosztogatás és a gyilkolás (...) teljességgel a korszak harcos-

társadalmának mércéi közé tartozott. (...) A kegyetlenség kiélése nem tűnt el a társas érintkezésből. Társadalmilag nem volt törvényen kívül helyezve. A mások megkínzása és megölése feletti öröm nagy volt, s ez társadalmilag megengedett öröm. (...) Ebben az állandó forgatagban, az embervadászat háborús és a vadászat és a lovagi tornák »békeidőbeli« szórakozásának váltakozásában kevés dolog volt előre kiszámítható. (...) Rettegés uralkodott mindenütt; a pillanat háromszorosan számított. (...) A középkor laikus felső rétegének zöme bandavezéreltet élt. (...) A középkori harcos nemcsak szerette a harcot, benne is élt. Ifjúsága azzal telt, hogy felkészült a harcokra. Amikor nagykorú lett, lovaggá ütötték, s addig háborúskodott, ameddig erejéből futotta, tehát egészen aggastyánkoráig. Életének nem volt más funkciója. Lakóháza őrtorony, erődítmény volt, támadó- és védekezőfegyver egyszerre.” (Elias 1987: 355–357)

Egy pillanat alatt megérthetjük Norbert Elias fő művének lényegét, ha tudatosítjuk magunkban azokat az érzéseket, amelyeket a fönti sorok olvastán átéltünk. Megkockázatom: a 21. században nincs olvasó, aki az első néhány mondatban leírt cselekedetek kapcsán ne érezne valamiféle feszélyezettséget, zavart, zavarodottságot, esetleg undort vagy szégyent, vagyis ne tette volna belsővé a civilizáció folyamatának legfontosabb kényszerét, az erőszakkontrollt. A *Civilizáció folyamata* című könyv (alcíme: *Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*), melyből a fönti idézet származik, 1939-ben jelent meg németül, ám mintegy harminc évet kellett várni, hogy az angol fordítás is napvilágot lásson. Ennek eredményeképpen több tucatnyi nyelvre lefordították, és mára a huszadik századi szociológia egyik klasszikusává vált.⁵

A több mint nyolcszáz oldalas könyv két kötetből áll. Az első, csaknem négyszáz oldalas részben (*A viselkedés változásai a Nyugat laikus felső rétegeiben*) szokatlanul izgalmas példatárral szolgál: ír – többek között – az evés közbeni viselkedésről, az orrtörlésről, a köpködésről, a hálohelyiségben való viselkedésről, a férfiak és a nők kapcsolatáról, továbbá a lovagi életformában bekövetkező változásokról. A kultúra fogalmával szembeállított civilizáció jelenségét az emberi viselkedés sajátos megváltozásaként értelmezi, és az „illelmes” viselkedésre készítő szokások és erkölcsi minták kialakulását tanulmányozza a kora középkortól a felvilágosodásig terjedő időszakban. Reneszánszkori etikett-tankönyvek, festmények, Minnesanger-énekek és más kvalitatív források elemzéséből kiindulva bemutatja, hogy a nyugati társadalmakra jellemző individuális és racionális megalapozottságú civilizált viselkedés egy hosszú távú, testi megnyilvánulásokban és illemszabályokban inkorporálódó kódrendszer belsővé tételének köszönhetően jött létre. A folyamat lényegét Elias így foglalja össze egy későbbi munkájában: „Ha megpróbálnánk minden civilizációs folyamat kulcsproblémáját a lehető legegyszerűbb képlettel kifejezni, úgy

5 Eredeti címe: *Über den Prozess der Zivilization*. A könyv legújabb, angol nyelvű kritikai kiadásának (Elias 2012) címe nem a korábbi *The Civilising Process*, hanem az angolul ugyan némileg sután hangzó, ám az eredeti német címet pontosabban visszaadó *On the Process of Civilisation: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Ezáltal ugyanis a hangsúly – az eredeti szerzői szándéknak megfelelően – nem a „civilizáció”, hanem a „folyamat” fogalmára kerül. A „the” határozott névelő elmaradása pedig pontosan azt hivatott jelezni, hogy a vizsgálat tárgya nem egyedi, hanem általános érvényű szociológiai jelenség. A könyv magyarul 1987-ben jelent meg Berényi Gábor fordításában, Hanák Péter előszavával (Elias 1987 [1939]).

fogalmazhatnánk, a probléma lényege, hogyan tudják az emberek elemi, animális szükségleteiket az együttélés során úgy kielégíteni, hogy e szükségletek kielégítése során ne pusztítsák el, ne frusztrálják, ne alázzák meg egymást, és semmilyen módon ne okozzanak kárt egymásnak, tehát hogy az egyes ember vagy csoport elemi igényeinek kielégítése ne egy másik ember vagy csoport hátrányára történjen.” (Elias 2002: 32).⁶

Elias nem véletlenül használt másodlagos kvalitatív forrásokat munkájában, hiszen műve megírásakor még nem álltak rendelkezésére kvantitatív történeti adatsorok az erőszak előfordulásának különböző formáit illetően. Szigorúan véve tehát könyve nem tekinthető egyébnek, mint egy hosszú távú változási folyamattal kapcsolatos erős hipotézisnek.⁷ A tudósközösség azonban szeret kvantitatív, egyértelműen mérhető, jól demonstrálható adatokkal is dolgozni, így joggal merült föl a kérdés, hogy milyen kemény indikátorokkal lehetne mérni az erőszak hosszú távú átalakulását. Az emberölési adatok elemzése jó választásnak tűnik e célra.⁸ A történészek és kriminológusok megkezdték a hozzáférhető gyilkossági trendek összehasonlító történeti vizsgálatát, majd eredményeik alapján hosszú távú trendeket vázoltak föl. Elias éleslátását ékesen bizonyítja, hogy állításait az utóbbi egy-két évtized kriminológiatörténeti vizsgálatai szinte teljes mértékben alátámasztották.

A múlt század nyolcvanas éveinek elején (tehát Elias halála előtt csaknem egy évtizeddel) jelent meg a témáról az egyik legtöbbet idézett mű (Gurr 1981), amelynek szerzője összesíti az 1970-es években született, angliai elkövetőkre vonatkozó gyilkosságokra irányuló kriminológiatörténeti kutatások adatait. Tedd Robert Gurr nem kevesebbet állít, minthogy Angliában, a 13. századtól a 20. század végéig terjedő nyolcszáz éves periódusban fokozatosan, egyértelműen és jól dokumentálhatóan csökkent az emberölések aránya: míg a tizenharmadik században százezer főre még húsz gyilkosság jutott, addig a huszadik század végére ez a szám egy alatt marad! E nyolcszáz éves periódusban tehát az erőszakos gyilkosságok aránya huszadára csökkent. A kollégák természetesen kritikai ellenőrzésnek vetették alá Gurr eredményeit (Eisner 2003: 86–87). Az egyik alapvető kérdés az volt, hogy vajon az általa talált adatok mennyiben tekinthetők a nyugati világban általános érvényűnek. Nos, néhány éven belül egyértelművé vált, hogy kísértetiesen hasonló hosszú távú trendek figyelhetők meg Skandináviában (Österberg–Lindström 1988, Österberg 1996) és Hollandiában is (Spierenburg 1996). Az ezredfordulót követően aztán végképp eldőlt a kérdés: Manuel Eisner, a neves cambridge-i kriminológiatörténész elvégezte az európai gyilkosságokkal kapcsolatos történeti vizsgálatok metaanalízisét (Eisner 2003). Több mint kilencven publikációt dolgozott föl, valamint tíz ország nemzeti statisztikai és rendőrségi adatait gyúrta össze, létrehozván egy „*gyilkosságtörténeti*

6 A mű ismertetését lásd e válogatás bevezető írásában.

7 Hogyan lehet tesztelni Elias elméletét? Részben úgy, ahogy korábban tettük: reflektálunk saját érzéseinkre az Elias által leírtakat illetően. Ebben az esetben be kell látnunk, hogy az állatias, civilizálatlan viselkedésformákkal kapcsolatosan a feszélyezettség-, zavar-, undor- és szégyenérzés jelen van bennünk. Miképpen az is kétségtelen, hogy hasonló érzések kerítenek hatalmukba, ha csupán elképzeljük, hogy például intim szükségleteinket – székelés, vizezés, szexualitás stb. – nyilvánosan, más tekintetetek előtt kell kielégítenünk.

8 Mindazonáltal nem győzőm hangsúlyozni, hogy egy elmélyültebb elemzésben nem hagyhatók figyelmen kívül az emberölések és a főntebb említett egyéb erőszakos cselekedetek közötti összefüggések!

adatbázist”. E sokat idézett tanulmány eredményei egyértelműen alátámasztják, hogy 1200 és 2000 között egész Európában egyértelműen csökkentek az emberölések. Kétségtelen ugyan, hogy időbeli eltérések megfigyelhetők egyes országok, ország-csoportok és regionális egységek között, melyeket durván leegyszerűsítve úgy lehetne összefoglalni, hogy többnyire előbb csökkent a gyilkossági ráta Északon és a sűrűbben lakott városi övezetekben, mint Délen és a falusi, illetve hegyvidéki régiókban⁹. Mindazonáltal Európa valamennyi részén csökkenő a tendencia. Mi több, a 19. század közepétől a 20. század közepéig konvergencia figyelhető meg az egyes országok, ország-csoportok és régiók között.

Figyelemre méltó az is, állítja Eisner, hogy az évszázadok során az adatok szinte példátlan stabilitást mutatnak a nemi- és életkori megoszlást illetően: az elkövetők túlnyomó többsége fiatal, húszas éveiben járó férfi. Mindazonáltal a gyilkossági ráták egyre alacsonyabb hányadai mindenekelőtt a férfiak egymás sérelmére elkövetett gyilkosságainak csökkenéséből adódnak (vagyis növekszik a családon belül a nők sérelmére elkövetett gyilkosságok aránya¹⁰). Az emberölések további jellemző vonása, hogy az idő múlásával párhuzamosan az elkövetők között egyre kevesebb a magasabb társadalmi csoportokba tartozók hányada (következésképpen az alsóbb osztályokba tartozóké növekszik). Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a középkorban az interperszonális fizikai erőszak még egyáltalán nem volt osztálysajátos jelenség¹¹. Csupán azt követően vált azzá, hogy a korai modern periódustól kezdődően kevesebb gyilkosságot követtek el (Eisner 2003: 108, 115). A 17. század elején például Amszterdamban a gyilkossági ráta csökkenése mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy a templomba járó gazdag polgárok kezdték elutasítani az erőszakot, míg az alsóbb osztályok tagjai továbbra is előszeretettel késelték meg egymást (Spiereburg 1998).

AZ ERŐSZAKKONTROLL MAGYARÁZATAI

Joggal merül föl a kérdés: hogyan lehet magyarázni az erőszak hosszú távú csökkenését? Ez esetben is Norbert Elias opus magnumának fejtegetéseivel kell kezdenünk a választ. Művének második kötetében (címe: *Társadalmi változások. Egy civilizációelmélet vázlata*) egy hosszú távú változások megragadására alkalmas makroszintű magyarázó elméletet dolgoz ki. Eszerint az erőszakkontroll erősödése, majd egyéni szintű internalizációja néhány meghatározó társadalmi intézmény hosszú távú kialakulására, megszilárdulására vezethető vissza. Ezek közül legfonto-

9 Míg például az 1880-as évek első felében a milánói gyilkossági ráta 3,6 volt (vagyis százezer főre évi 3,6 gyilkosság jutott), addig ez az arány Palermoban 45,1 volt (Chesnais 1981).

10 Míg a 14–17. század között a családon belüli gyilkosságok aránya általában nem haladja meg az összes gyilkosság arányának tíz-tizenöt százalékát, addig a 20. század második felére már az emberölések mintegy harmada történik családon belül! Hangsúlyozandó persze, hogy időközben a gyilkossági ráta átlagosan a huszadára csökken: a százezer főre eső 30-ról mintegy 1–1,5-re (Eisner 2003: 120)!

11 A 14–15. században a nemes férfiak több mint negyede erőszakos halállal halt meg – általában a saját társadalmi osztályába tartozóval vívott párbajban vagy háborúban (vö. Pinker 2011: 81–83, Eisner 2003: 115).

sabb az állami erőszak- és adómonopóliumot kialakító abszolutista monarchiák megszületése, valamint a városfejlődés és az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek kikristályosodása. A 16–17. századtól kezdve, a mind bonyolultabbá váló kölcsönös függőségi viszonylatoknak köszönhetően a harci tevékenységre szakosodott, feudális lovagi társadalom fokozatosan egy békésebb, „*pacifikált*” udvari társadalommá alakul: az „erőszakot kaszárnnyákba zárják”. Ily módon az udvari viselkedés szabályai, normái egyre kifinomultabbá, cizelláltabbá, átpszychologizáltabbá, erőszakmentessé, egyszóval civilizáltabbakká válnak. Mindennek jellemző példája, hogy a nemes urak egymás elleni, életre-halálra szóló harcait fokozatosan az udvari kamarillapolitika váltja föl. Elias megfogalmazása szerint az „interdependenciák egyre bonyolódó szövetekéből” a „társadalmi tér pacifikációja”, az „affektusok pontosabb szabályozása”, más szóval a „szenvédélymentes önuralom” belsővé tétele következik. A későbbi évszázadokban aztán ezek a civilizált viselkedési minták (melyek par excellence formájukban a francia királyi udvarban kristályosodnak ki) a vigyázó szemüket Párizsra vető királyi és fejedelmi udvarokon keresztül eljutnak Európa valamennyi régiójába, és fokozatosan leszivárognak az alsóbb társadalmi csoportokba is:

„A stabilabb erőszak-monopóliumokkal rendelkező társadalmakban a funkciómegoszlás többé-kevésbé előrehaladott, az egyéneket kötő cselekvési láncolatok hosszabbak, és az egyik ember funkcionális függősége a másiktól nagyobb. Az egyén itt messzemenően védve van attól, hogy hirtelen rajtaüssenek, hogy a fizikai erőszak sokszerűen törjön be az életébe; ugyanakkor ő maga kénytelen visszafojtani szenvédélyei kitörését, a vértolulást, amely egy másik ember elleni fizikai támadásra készíteti.” (Elias 1987: 684–685) „Nagyobb embercsoportok interdependenciája és a fizikai erőszak kiiktatása révén létrejön egy olyan társadalmi mechanizmus, amelyben az emberek egymásra gyakorolt kényszerei tartósan belső kényszerekké alakulnak; ezek a belső kényszerek, az állandó vissza- és előretételek függvényei, amelyeket az egyénbe, hosszú cselekvési láncolatokba való beleszövődésével összhangban kiskorától nevelnek bele, részben a tudatos önuralom alakját, részben automatikusan működő szokások formáját öltik.” (Elias 1987: 694)

Az erőszak-monopólium, illetve a külső kényszerből belső kényszerré váló erőszakkontroll eliasi elméletét a gyilkossági ráta csökkenését magyarázni kívánó történészek és kriminológusok többsége is elfogadja. Vagy ha nem is fogadja el teljes mértékben, azt magától értetődő(en) kutatásai kiindulópontjának tekinti¹². Közülük többen rámutatnak arra, hogy a 16. század előtti Európában a hatóságok többnyire még viszonylag elnézőek az emberöléseket illetően, különösen abban az esetben, ha azokat becsületbeli ügyként vagy – későbbi kategóriával élve – „hirtelen felindulásból” elkövetett cselekedetként ítélik meg. Az ilyen esetekben általában beérik a rend helyreállításával, és azzal, hogy az érintett családok valamilyen formában (bocsánatkérés, kártérítés fizetése) megbékéljenek egymással.¹³ A helyi hatalmi- és erőszak-monopóliumok fo-

12 Talán mondani sem kell, köztük számos Elias-tanítvány található, akik kifejezetten a mester inspirációjának köszönhetően kezdenek el az emberölések hosszú távú alakulásával foglalkozni.

13 Eisner hivatkozik egy olyan esetre a 14. századi Zürichből, amikor egy verekezés során egy hentes leszúr egy másik hentest, a bírák azonban az ügyet „becsületbeli gyilkosságnak” minősítik, mivel bizonyítva látják, hogy az áldozat becsmérlő megjegyzéseket tett az elkövető családjára. Így a gyilkost,

kozatos megszilárdulásának köszönhetően azonban az egyes városokat, fejedelemségeket vezető arisztokrata családok később már egyre kevésbé elégednek meg az érintett felek közötti békekötéssel, és az elkövetők megbüntetését szorgalmazzák. A gyilkosság így fokozatosan mind súlyosabb bűnnek, elkövetője pedig többnyire halálbüntetést érdemlő bűnözőnek minősül. A téma egyik vezető kutatója szerint egyértelmű az összefüggés az ilyen gyilkosságok szigorúbb megítélése és a gyilkossági ráta csökkenése között:

„A 16–17. század környékén, a vallásháborúk és a harmincéves háború közötti periódusban a halálos kimenetelű agresszió »moralizációs« és »civilizációs« kampány tárgyává vált. Mindez érzékelhető volt a büntetőjog fejlődésében, a jogi kategóriák egyre árnyaltabbá válásában, valamint a gyilkosságoknak bitófát igénylő tettekké minősítésében.” (Rousseaux 1999: 157, idézi Eisner 2003: 127. Az én fordításom: HM.)

Több szerző is megállapítja, hogy a 16. századtól kezdődően egész Európában növekszik a központosított, egyre szakszerűbb jogi alapokon nyugvó állami bürokrácia és az állam által létrehozott hadsereg jelentősége (Tilly 1992). Egyesek rámutatnak, hogy ebben a periódusban a jogszabályok mindinkább kiterjednek a magánszférára is, pontosan megszabva, hogy mit szabad, illetve mit nem szabad tenni például az egyes családi ünnepeken, hogyan kell a gyermekeket nevelni, mikor és mennyi alkoholt lehet fogyasztani, hogyan kell öltözködni különböző alkalmakkor, és így tovább (Oestreich 1982). Mindehhez az alábbiakat fűzi hozzá Eisner:

„Ezek a tevékenységek összességükben a társadalmi fegyelmezés fölgyorsulását eredményezték; e folyamatot a különböző társadalmi, politikai és gazdasági erők komplex interakciójának eredményeként foghatjuk föl (Dülmen 1993, 1996). Az államhatalom megszilárdulása csupán egyike ezeknek az erőknek. Tehát a reformációs mozgalmakat követő vallási hevület növekedése, az írástudás és az iskoláztatás expanziója, a kialakuló kapitalista munkaszervezet létrejötte egyaránt a korai modernitást jellemző fegyelmezési folyamat *független* forrásainak tekinthető.” (Eisner 2003: 127. Az én fordításom és kiemelésem: HM)

Mint látható, Eisner itt már kritikai észrevételeket is megfogalmaz az eliasi paradigma magyarázó-értelmező részét illetően, melyeket aztán továbbiakkal is kiegészít. A civilizációelmélettel kapcsolatos fő kifogása, hogy „Elias szinte kizárólag az állam ama kényszerítő potenciálját hangsúlyozza, amelyet az egyes részhatalmakkal rendelkezők és a bürokratikus ellenőrzést végzők maga alá rendelése révén gyakorolhat” (Eisner 2003: 127. Az én fordításom: HM). Az ő álláspontja ezzel szemben az, hogy nem szabad megelégednünk a „felszíni jelenségek vizsgálatával”, és „mélyebbre kell ásunk”, mivel ebben az esetben „számos inkonzisztenciát fedezhetünk föl” az eliasi elmélet és az egyes társadalmakban előforduló variációk között. Egyes szerzők például rámutatnak arra, hogy a Németalföldön abban a korszakban is csökkent a gyilkossági ráta,

aki tettét követően megbecsült zürichi polgárként éli tovább életét, csupán azzal büntetik, hogy fizessen kártérítést az áldozat családjának (Eisner 2003: 126).

amikor nem alakult ki erős központi államhatalom. Miképpen olykor ennek ellenkezője is igaznak bizonyult: a középkori Olaszországban például meglepően nagy volt a rendőri erő aránya, mindez azonban nem eredményezte a gyilkosságok csökkenését (Muchembled 1996). Mások (például Sharpe, 1996) azt hangsúlyozzák, hogy sem bürokratikus értelemben, sem a hadsereg méretét tekintve Anglia nem volt erősen centralizált állam, hosszú távon azonban az erőszak ott is csökkent. Más kutatók azt kívánják bizonyítani, hogy az erőszak hosszú távú megfékeződése nem a fölülről jövő állami kontroll erősödésének, hanem inkább az egyes csoportok közötti bizalom kialakulásának köszönhető:

„[1630 és 1800 között, Új-Angliában] nem volt megfigyelhető korreláció az emberölések hirtelen csökkenése, valamint a gazdasági fejlődés, az erősebb királyi udvar vagy a nagyobb rendőri készsétség között. Ezzel szemben erős korreláció állt fenn az emberölések csökkenése és a növekvő társadalmi szolidaritás között, mely a protestáns angolokat egyesítette a bennszülöttekkel, franciákkal és saját katolikus uralkodójukkal szemben vívott két háborúban és egy forradalomban.” (Roth 2001: 53. Az én fordításom: HM)

Mit lehet ezek után fölhozni Elias védelmében?

Véleményem szerint nem helytálló Eisner ama megjegyzése, miszerint Elias csupán az állami kényszereket hangsúlyozná. Főműve második kötetének első részében (címe: *A feudalizáció mechanizmusai*) külön fejezeteket szentel olyan jelenségeknek, amelyek mind a magyarázó-értelmező gondolatmenet meghatározó részét képezik. Így például *százoldalnyi terjedelemben* (!) foglalkozik a népesség növekedésével, a terjeszkedő célzatú keresztes hadjáratok következtében kitágult társadalmi tér egyre összetettebbé válásával, az úthálózat, a kereskedelem és a városfejlődés sajátosságaival. Vizsgálja a társadalom befelé történő terjeszkedését: a munka, a piacok és a pénzgazdálkodás differenciálódását, a technológiai fejlődés jelentőségét. Részletesen tárgyalja a piac, az adózás és a városfejlődés közötti kölcsönös függőségek kérdéskörét is (Elias 1987: 402–503). Mindemellett könyve más fejezeteiben is minduntalan utal ezekre a témákra¹⁴. Megjegyzendő, hogy csupán a fönti fejtegetéseket *követően*, könyve második kötetének második részében (címe: *Az állam szociogeneziséhez*) foglalkozik szisztematikusan az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségek témájával. Véleményem szerint ezért joggal minősíthetjük megalapozatlanoknak azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyek szerint Elias

14 Vegyük például a következő idézetet: „A funkciómegoszlással nőtt és növekszik a munka termelékenysége; a nagyobb munkatermelékenység az előfeltétele annak, hogy egyre szélesebb rétegek életszínvonalára emelkedjék; növekszik a mindenkori felső rétegek funkcionális függése; s csak a funkciómegoszlás igen magas fokától kezdve válik végre lehetővé stabilabb erőszak- és adómonopóliumok létrejötte, erőteljesen specializálódott monopóliumigazgatással, tehát csak ekkor jöhetnek létre a szó nyugati értelmében vett államok, amelyek fokozatosan némileg »biztonságosabbá« teszik az egyén életét. E fokozódó funkciómegoszlás nyomán azonban szakadatlanul egyre több ember, *egyre több emberi terület kerül függésbe egymástól* (Elias 1987: 777. Az én kiemelésem: HM). Vagyis Elias az államalakulás *előfeltételeként* tekint a feudalizmusban bekövetkező társadalmi változásokra. Ilyen értelemben az államfejlődés csupán az egyik – kétségtelenül meghatározó – eleme a nyugati civilizációs folyamatnak.

kizárólag az állam kényszerítő potenciáljával foglalkozna. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy *Elias hosszú távú és egész Európára jellemző társadalmi átalakulásokról beszél*, melyek során természetesen elképzelhetők hullámmozgások és lokális variációk. Vagyis – véleményem szerint – az adott helyen és időben kikristályosodó egyedi formációk alapján nem indokolt (és nem fair) kétségbe vonni egy nagy elmélet relevanciáját. Ama ellenérv sem tűnik túlságosan erősnek, mely szerint egyes helyeken létezhettek olyan társadalmi konstellációk, amikor magas volt a rendfenntartó erők létszáma, és az erőszak mégsem csökkent. Önmagában ugyanis a rendfenntartó erők mérete nem jelenthet garanciát valamennyi erőszak típus, így az emberölések csökkenésére, különösen a 16. század előtt, amikor a becsület alapú gyilkosságok még többé-kevésbé elfogadottnak számítnak¹⁵. Emellett elfogadhatatlannak tartom azt az állítást az is, miszerint Elias nem foglalkozott volna az írásbeliség expanziójával vagy a kialakuló kapitalista munkaszervezettel. Számtalan idézettel lehet bizonyítani ennek az ellenkezőjét.¹⁶

Az egyik jellegzetesen szűklátókörű Elias-olvasaton alapuló kritikai ellenvéleménynek azt a fent idézett passzust tartom, amelyben Eisner – Dülment idézve (és bizonyos értelemben mögé is bújva¹⁷) – azt írja, hogy a társadalmi fegyelmzés fölgyorsulása „a különböző társadalmi, politikai és gazdasági erők komplex interakciójának eredményeként” fogható föl, amelyek közül az államhatalom megszilárdulása csupán az egyik erőnek tekinthető. Első olvasásra akár még egyet is érthetnénk ezzel a megfogalmazással, mondván, hogy lényegében Elias sem állít mást. Csakhogy e passzus ama kritikai észrevétel *után* található, miszerint Elias csupán az állami kényszereket hangsúlyozná – vagyis a bíráló Elias vélelmezett szűklátókörűségét igyekszik ily módon meghaladni. Ugyanakkor a szöveg nyelvezete, és különösen a társadalmi, politikai és gazdasági erők *komplex interakciójának* említése arról tanúskodik, hogy Eisner nemigen járatos az eliasi paradigmában. Az pedig végképp nem tartható fair eljárásnak, hogy a legcsekélyebb kísérletet sem téve egy kulcskategória elméleti pozicionálására, *civilising process* helyett egyszer csak *disciplining process*-ről kezd el beszélni, vagyis úgy érvényteleníti a bírált szerző kulcsfogalmát, hogy azt egyszerűen behelyettesíti a *fegyelmzés folyamatával*, azaz egy olyan kategóriával, amely a bírált elméletben a kulcskategória szerves része. Véleményem szerint az ilyen szűklátókörű kritikai álláspontok a *Civilizáció folyamatának* leegyszerűsített, ha tetszik, „elmélettelení-

15 Könnyen belátható, hogy a zürichihez hasonló, megértő bírói gyakorlat mellett (ld. a 12-es jegyzetet!) nem indokolt összefüggést keresni a rendőrség nagysága és az emberölések számának csökkenése között. Figyelemre méltó, hogy a zürichi hentes által elkövetett becsületgyilkosság bemutatásához maga Eisner is fontosnak tartja hozzátenni: „számtalan ehhez hasonló eset található a középkori dokumentumokban” (Eisner 2003: 129).

16 Egyik legtöbbet hivatkozott forrása, rotterdami Erasmus kapcsán például az alábbiakat írja: „A humanisták olyan mozgalom képviselői voltak, amely meg akarta szüntetni a latin nyelvnek az egyházi hagyományra és az egyházi körökre való korlátozását, s a latint a laikus társadalom, legalábbis a laikus felső réteg nyelvén akarta tenni. Nem kis mértékben a nyugati társadalom szerkezetének azt a – vizsgálódásainkban más oldalról már oly gyakran kimutatott – megváltozását jelzi ez, amelynek során a *társadalom laikus részében erősödik az igény egy laikus művelt írásbeliségre*. A humanisták e változás végrehajtói, a laikus felső réteg ezen igényének funkcionáriusai.” (Elias 1987: 325. Az én kiemelésem: HM)

17 A szövegkörnyezetből ugyanis nem derül ki kétséget kizáróan, hogy meddig tart Dülmen gondolatmenete, és mikor kezdődik Eisner mondandója.

tett” olvasatán alapulnak. Eltekintenek ugyanis az eliasi gondolatmenet paradigmába-ágyazottságától, vagyis attól a kontextustól, amely a német szociológust igazán jelentős és eredeti szerzővé avatja. Amikor Dülmen és Eisner a „társadalmi, politikai és gazdasági erők *komplex interakcióiról*” írnak, akkor tulajdonképpen ugyanazt igyekeznek kifejezni egy konvencionális társadalomtudományi nyelvezetet használva, amit Elias *figurációnak* nevez; fogalomkészletük elárulja, hogy anélkül bírálják a *Civilizáció folyamatát*, hogy ismernék a figurációs paradigma gondolkodásmódját.

Meggyőződésem, hogy csak abban az esetben érthetjük meg Elias civilizációelméletét, ha ismerjük figurációs elméletét is, amelynek szemléleti elemei implicit módon már jelen vannak az opus magnumban is, ám explicit formában több későbbi munkában, mindenekelőtt a *Szociológia lényegében* (Elias 1999) kerülnek kifejtésre. A jelen kontextusban nincs tér a figurációs szociológiai paradigma részletes bemutatására, mindazonáltal elkerülhetetlennek tartom, hogy nagyon röviden utaljak annak néhány lényegi vonására. Eme irányzat talán legfontosabb sajátossága, hogy a vizsgált jelenségeket *mozgásukban, változásukban* kívánja megragadni. Sok társadalomtudós úgy gondolhatja, hogy ez az állítás közhely, és hogy mi sem magától értetődőbb ennél. Ám ha komolyan vesszük, és alkalmazni is szeretnénk a jelen tanulmány mottójául választott folyó- és szélmetaforát, föl kell ismernünk, hogy ebben az esetben radikálisan szakítanunk kell bevett rutinjainkkal, hiszen – mint azt Elias megállapítja – az általunk használt nyelv maga is arra készítet bennünket, hogy statikus fogalmak révén próbáljuk értelmezni az elemzett tárgyat:

„A szociológiában manapság olyan absztrakciók uralkodnak, amelyek mintha nyugalmi állapotban lévő elszigetelt tárgyakra vonatkoznának. Még a »társadalmi változás« fogalmát is úgy szokták használni, mintha állapotról lenne szó. Némileg úgy áll a dolog, hogy a nyugalmi állapotból mint normál állapotból indulnak ki, s innen jutnak el a különleges állapotként kezelt mozgásig”. Például a hatalom fogalmát is „rendszerint úgy használják, mintha egy nyugalmi állapotban lévő elszigetelt tárgyra vonatkozna. Ehelyett (...) a »hatalom« két vagy több ember, sőt talán emberek és természeti tárgyak kapcsolatát fejezi ki, a hatalom kapcsolatok attribútuma, s leginkább a többé-kevésbé ingadozó *hatalmi változásokra* vonatkozatható.” (Elias 1999: 117–118, kiemelés az eredetiben)¹⁸

18 Figyelemre méltó, hogy ugyanígy, változásában fogja föl az egyén és (mint látni fogjuk) a társadalom fogalmát is: „Vegyük nagyító alá az »individuum« fogalmát. Ha megjelenítjük azokat a megfigyelhető tényeket, amelyekre a fogalom vonatkozik, akkor csakis egyes embereket találunk, akik korábban gyermekek voltak, akiket sok éven át szüleiknek és más felnőtteknek kellett táplálniuk és védelmezniük, majd lassan felnővekedtek, elfoglaltak valamilyen önálló társadalmi pozíciót, talán megházasodtak, nekik is születtek gyermekeik, és végül meghaltak. Individuumon tehát nem jogtalan olyan embert érteni, aki változik, s nemcsak – ahogy néha kifejezik – valamilyen folyamaton megy keresztül; ez is egyike a korábban említett minta szerinti nyelvi fordulatoknak: »a folyó folyik«, a »szél fúj«. Bár első pillantásra ellentmond a hagyományos nyelvi-gondolkodási szokásoknak, mégis jobban megfelel a tárgynak, ha azt mondjuk, hogy az ember állandó mozgásban van; nemcsak végigmegy valamilyen folyamaton, ő maga *a* folyamat. Fejlődik.” (Elias 1999: 120–21, kiemelés az eredetiben)

Ez az idézet arra is fölhívja a figyelmet – és ezt tartom az eliasi megközelítés következő kulcselemének –, hogy a figurációs szellemben fölfogott hatalom-fogalom mindig egy „*cseppfolyós, többpólusú, változó hatalmi egyensúlyra*” vonatkozik. A figurációs megközelítés alapján eljáró társadalomtudós a hatalmi viszonylatok tanulmányozásakor nem statikus és merev dichotómiákban gondolkodik (mint amilyen például az elnyomó–elnyomott vagy az úr–szolga, és így tovább), hanem nagy hangsúlyt helyez a mozgásra, a változásra, az átmenetekre, vagyis a történelmi folyamatok elemzése révén megragadható, „*több-kevesebb*”-viszonylatok változásainak vizsgálatára:

„Már a csecsemőnek is van élete első napjától fogva hatalma a szülők felett – és nemcsak fordítva, a szülőknek a csecsemő felett – amennyiben akármilyen értelemben értékes számukra. (...) Ugyanez mondható el az úr és a szolga viszonyáról: nemcsak az úrnak van hatalma a szolga felett, hanem annak is (...) az úr felett. (...) Hatalmi egyensúly mindenütt létezik, ahol kölcsönös funkcionális függés áll fenn az emberek között. (Elias 1999: 74)¹⁹.

Ezek az idézetek alkalmasak arra is, hogy általuk rámutassunk a figurációs gondolkodás két további meghatározó elemére, nevezetesen annak lényegi és következetes *relacionalitására*, valamint ezzel összefüggésben arra is, hogy e relacionális gondolkodásnak köszönhetően az eliasi szociológia elegáns egyszerűséggel oldja föl az ún. *mikro-makro problematikát*, vagyis az egyéni és a kollektív szint közötti közvetítés kérdését:

„Sokan nem tudják elképzelni, hogy sok egyedi ember viselkedésének összekapcsolódásából olyan sajátos kapcsolati struktúrák jönnek létre – legyen szó házasságról vagy parlamentről, gazdasági válságról vagy háborúról –, amelyek nem

19 Ezért vezeti be a hatalom kategóriája helyett a „*viszonylagos játékerő*” relációs fogalmát, melynek segítségével az „egyik játékos nyerési esélyeit kívánja jelölni a másikéihoz képest” (Elias 1999: 74). Ennek kapcsán egy fontos idézet: „Gondoljuk például a futballra. Itt különösen világos, hogy két kölcsönösen függő ellenfél, akik »mi-« és »ők«-kapcsolatban állnak szemben egymással, közösen alkotnak egyetlen figurációt. Az egyik oldal játékosainak csoportosulásaiban bekövetkező módosulások csak a másik oldal játékosainak módosult csoportosulásaival összefüggésben érthetők. (...) A változó alakzatoknak, vagy másként kifejezve az alakzati folyamatnak a középpontjában egy ingatag feszültség-egyensúly, hol erre, hol arra eltolódó hatalmi egyensúly áll, amely ingaként leng ki eltérő irányokba. Az ilyen ingatag hatalmi egyensúly minden figurációs áram sajátosságai közé tartozik.” (Elias 1999: 134–135)

Az utolsó mondat az angol változatban így fest: „At the core of changing *figurations* – indeed the very hub of the *figuration* process – is a fluctuating, tensile equilibrium, a balance of power moving to and fro, inclining first to one side and than to the other. This kind of fluctuating balance of power is a structural charecteristic of the flow of every *figuration*.” (Elias 1978: 131. Az én kiemeléseim: HM). Vagyis az eredeti szövegben az „alakzat” fogalma helyett *mindenhol* a „*figurációt*” használja Elias. Rejtély számomra, hogy a magyar kiadásban ennek helyébe miért kerül bizonyos esetekben az „alakzat”. (Arról nem is beszélve, hogy a „flow of *figuration*” szerkezet nem a figurációs „áramra”, hanem a figurációs „*áramlásra*”, vagyis a folyamatos mozgásra vonatkozik.) Miképpen azt sem értem, hogy a németül „*Was ist Soziologie?*”, angolul „*What is Sociology?*” kérdőjeles címet viselő könyv magyar kiadásának miért az lett a címe, hogy „*A szociológia lényege*”.

érthetők és magyarázhatók meg az egyes résztvevők viselkedésére visszavezetve.” (Elias 1999: 137) „Az emberek vizsgálata során a figyelem középpontjában hol az egyes ember állhat, hol pedig azok a figurációk, amelyeket sok egyedi ember alkot. Mindkét szemléleti sík megértését károsítja azonban, ha nem vesszük figyelembe mindig mind a kettőt. Amit két különböző fogalommal – »egyén« és »társadalom« – jelölünk, az a mai fogalomhasználattól eltérően nem két külön létező tárgy, hanem az emberi univerzum különböző, ám szétválaszthatatlan síkjai.” (Elias 1999: 132–33) „A »figuráció« fogalma arra szolgál, hogy olyan egyszerű fogalmi eszközt teremtsünk, amelynek segítségével (...) elkerülhető, hogy úgy beszéljünk és gondolkodjunk »egyről« és »társadalomról«, mint két különböző, s ráadásul ellentétes alakzatról.” (Elias 1999: 133)

Tisztában vagyok azzal, hogy a fenti idézetek csupán arra alkalmasak, hogy tézisszerűen rámutassanak valamire, arra azonban már nem, hogy érzékeltessék is a figurációs gondolkodás sajátosságait. E szemléletmód lényege ugyanis éppen az elemzés összetettségében, kifinomultságában, a választott tárgy tágasságában rejlik. Elias gondolkodásának legfontosabb eleme, hogy úgy látja és láttatja az erdő egészét, hogy eközben a fák és a facsoportok formációiról (figurációiról) is lényegi dolgokat tud közölni. Eredetisége abban rejlik, hogy képes kapcsolatba hozni egymástól távol állónak tűnő jelenségeket: az étkezést és a szexualitást, a népsűrűség alakulását és az adómonopólium kialakulását. Kulcsmetaforája a sokszólamúság, vagyis a „polifónia”²⁰, valamint az interdependenciák szövedéke, amelyet elmélyülten és élvezetesen elemez. Merthogy a figurációs szociológiának éppen az a lényege, hogy az elemző föltárhassa az egymástól látszólag távol álló jelenségek differenciálódási és integrálódási folyamatainak mindig mozgásban lévő figurációit. E rugalmas és dinamikus társadalomfelfogás nélkül eszünkbe sem jutna, hogy adott helyen és időben megváltozhat a társadalmi csoportok, illetve egységek közötti viszonyok és hatalmi egyensúlyok rendszere. Ezért tekintem elmélettelenített olvasatnak az olyan Elias-kritikákat, amelyek a konvencionális módon megfogalmazott „társadalmi, politikai és gazdasági erők komplex interakcióinak” elemzését, vagyis éppen azt kérik rajta számon, amit a legeredetibb módon művel.

Ha a fenti néhány bekezdés alapján valaki azt föltételezné, hogy egy hithű Elias-apologéta exegézisét olvassa, téved! Korántsem gondolom azt, hogy a nagy német szociológuson nem található fogás! Magam is osztom azokat a bírálatokat, amelyek fölróják neki, hogy a nyugati civilizációs folyamatot elemezve nem tulajdonít kellő jelentőséget az egyházaknak és a vallásnak, mindenekelőtt a protestantizmusnak (Dülmen 1996; Taylor 1989; Jarrick–Södeberg 1993). Őszintén szólva, nemigen találok választ arra a kérdésre, hogy az általa is jól ismert protestáns etika és kapitalizmus kapcsolatát elemző weberi opus (Weber 1982) téziseit miért nem integrálta saját gondolatmenetébe, hiszen számomra egyértelműnek tűnik, hogy a két nagy narratíva szépen egymásba illeszthető lenne. Pedig a vallásos érzések és a civilizáció folyamata közötti

20 Egy jellemző példa: „Ha valóban meg akarjuk érteni a civilizációs folyamatot, a történelemnek ezt a polifóniáját kell szem előtt tartanunk; a változás lassabb ütemét az egyik, gyorsabb ütemét a többi rétegben és a köztük fennálló arányokat.” (Elias 1987: 478)

kapcsolat Elias számára is nyilvánvaló volt²¹ – ám a jelenség részletesebb elemzésére valamiért mégsem vállalkozott. Azt az Elias védelmében esetlegesen fölhozható érvet sem tartom elfogadhatónak, mely szerint az opus magnum – miként azt az első kötet alcíme is jelzi – csupán a Nyugat *laikus felső rétegeiben* kívánta volna vizsgálni a viselkedés változásait. A *magyarázandó* illetén körülhatárolása ugyanis egyáltalán nem zárja ki, hogy a *magyarázó* tényezők között figyelembe vegyük a vallás és az egyházak, valamint az alsóbb csoportok köréből érkező hatásokat. (Ahogy ezt egyébként maga Elias is teszi olykor, alkalmazván „cseppfolyós és többpólusú” figurációs hatalomfelfogását.) Osztom továbbá azokat a kritikákat, amelyek szerint Elias alulinterpretálja az alsóbb társadalmi csoportok szerepét a civilizáció folyamatában (Theweleit 1987: 478)²². Miképpen egyetértek azokkal a megközelítésekkel is, amelyek e folyamat értelmezésekor nagyobb hangsúlyt helyeznek a férfibecsület jelentőségére (Liliequist 1999; Hadas 2003), hozzátéve, hogy a férfibecsülettel és a párbajképesség problematikájával Elias kimerítően foglalkozik egy későbbi művében (Elias 2002). E hiányosságokat itt és most nem kívánom részletesebben tárgyalni. Van azonban az eliasi életműnek (s benne a *Civilizáció folyamatának*) egy olyan dimenziója, amely meglepő módon eddig többé-kevésbé elkerülte a kritikusok figyelmét: a civilizációs folyamat dzsenderdinamikájának kérdésköre. Erre koncentrálok a továbbiakban.

ELIAS ÉS A DZSENDERVISZONYOK

Eliast foglalkoztatta a nemek közötti viszonylatok témája – pályája elejétől a végéig. A *Civilizáció folyamatában* van egy külön alfejezet a „nő és férfi kapcsolatát illető beállítottságok” változásairól (Elias 1987: 321–351). Tézise szerint „az emberek szexuális kapcsolatait kísérő szégyenérzet a civilizáció folyamatában számottevően megerősödött és megváltozott” (Elias 1987: 321), melynek jele, hogy a nemek közötti kapcsolatokat, mindenekelőtt a szexualitást idővel „bezárják egy meghatározott enklávéba, a kiscsaládba; ennek teljesen megfelelően a tudatban is zárójelbe teszik, körülfalazzák, és a »színfalak mögé« utalják. Az emberi életnek ezeket a szféráit a feszélyezettség aurája, szociogén szorongás veszi körül” (Elias 1987: 336–37). Ezt a jelenséget is beilleszti a tágabb társadalmi struktúra átalakulásának, vagyis a hatalmi figurációk

21 „A vallásos érzésnek az a civilizációs átalakulása, amelynek a szociológusok eddig a legtöbb figyelmet szentelték: a belsővé válás és a racionalizálás lökése, amely a különböző puritán-protestáns mozgalmakban fejeződik ki, nyilvánvalóan a legszorosabb összefüggésben áll a középrétegek helyzetének és szerkezetének bizonyos változásaival. A katolicizmus ennek megfelelő civilizációs átalakulása, amely például a jezsuita rend létrejöttében és hatalmi helyzetében mutatkozik meg, úgy látszik, szorosabban kapcsolódott az abszolutista központi szervek létrejöttéhez – amit kedvezően befolyásolt a katolikus egyház hierarchikus-centralisztikus felépítése is. Ezek a problémák is csak akkor válnak megoldhatóvá, ha pontosabb áttekintésünk lesz a nem udvari középrendbeli és az udvari civilizációs vonulat hasonlóságairól és ellentéteiről, hogy egyelőre ne is beszéljünk a munkás- és parasztrétegek lassabban és csak sokkal később jelentkező civilizációs mozgásáról.” (Elias 1987: 759) Ebben a lábjegyzetben, amely könyve összefoglaló fejezetének vége felé található, Elias, mint láthatjuk, magyarázkodik, vagyis a maga módján impliciten önkritikát gyakorol...

22 Figyelemre méltó, hogy lényegében ennek a kritikának a jogosságát is elismeri az előbbi lábjegyzetben!

interdependenciájának összefüggésrendszerébe.²³ Ebben a kontextusban fogalmazza meg fontos állítását a nyilvános és az intim szféra elkülönülését illetően is:

„Az előrehaladó civilizálódással párhuzamosan magában az emberi életben egyre erősebben válik el egymástól az intim vagy titkos szféra és a nyilvános szféra, a titkos viselkedés és a nyilvános viselkedés. (...) Az ösztönmegnyilvánulások viszfogadásának kényszere, az e megnyilvánulásokat övező szégyen annyira szokásává válik az embernek, hogy már akkor sem tud védekezni ellenük, ha egyedül van, a saját intim terében tartózkodik.” (Elias 1987: 350–51)

Figyelemre méltó megállapításokat tesz a férfi és a nő közötti kapcsolat átalakulását illetően a könyv második részében is, a „*Minnesang és a courtois érintkezési formák szociogeneziséhez*” című fejezetben. Miközben a férfiuralom továbbélését hangsúlyozza, ezt fenntartásokkal teszi²⁴. Fontosabbnak tartja, hogy kiemelje a nők hatalmi súlyának növekedését:

„Mint mindenütt, ahol a férfiak kénytelenek lemondani a fizikai erőszakról, itt is megnőtt a nők szociális súlya. (...) Az úr számára itt még mindig mindennél előbbre való a lovagi és hadvezéri funkció; harcosnak nevelték, s képzése középontjában a fegyverforgatás állt. Éppen ezért volt fölényben vele szemben a nő a békés társadalmi élet területén. (...) Itt sem elsősorban a férfi, hanem a felsőbb réteghez tartozó nő volt nyitott a szellemi képzésre, az olvasásra, (...) költőkkel, dalnokokkal, tanult klerikusokkal vehette körül magát.” (Elias 1987: 490–91)

Pályája utolsó évtizedeiben is foglalkoztatja a dzsenderproblematika – föltételezhetően azért is, mert a férfiak és nők közötti hatalmi távolság csökkenésében egy hosszú távú makrostrukturális

23 „A 17. és 18. század abszolutisztikus udvari társadalmában a házasság attól kapja sajátos jellegét, hogy e társadalom szerkezete következtében itt *törik meg először szinte teljesen a férfi uralma a nő fölött*. A nő szociálisan megközelítőleg ugyanolyan erős, mint a férfi; a közvéleményre igen nagy mértékben hatnak a nők is; és míg a társadalom szemében eddig csak a férfi házasságon kívüli kapcsolata látszott legitimnek, a szociálisan »gyengébb nemé« viszont többé-kevésbé kárhoztatandónak, addig most, *a nemek közötti társadalmi viszonyok eltolódásának* megfelelően, bizonyos határok között a nő házasságon kívüli kapcsolata is legitimnek számít. (...) A nők szociális helyzetének ez a megerősödése is [melyre az »első nőemancipáció« kategóriáját alkalmazza – HM] azzal járt, hogy *az ösztönkorlátozások csökkentek a nők, és növekedtek a férfiak számára*; egyúttal mindkét nem számára az affektusok új és erősebb önfegyelmzését jelentette az egymással való érintkezésben. (Elias 1987: 341–42. Az én kiemeléseim: HM)

24 „Valójában még a nagy hűbérurak vékony rétegében is mindig érezhető maradt a férfi fölénye a nő felett, amely az előbbi katonai funkcióján alapult. A nagy hűbéri birtokok életterében persze bizonyos fokig háttérbe szorult a férfiak katonai funkciója. A laikus társadalomban első ízben itt élt együtt nagyobb számú ember, férfiak is, hierarchikus rendben és állandó szoros kapcsolatban egymással a központi személy, a területi úr szeme előtt. S már önmagában ez is bizonyos tartózkodásra kényszerítette valamennyi függő helyzetű személyt. Egész csomó nem háborús igazgatási munkát, papírmunkát kellett végezni. Mindez némileg békésebb légkört teremtett.” (Elias 1987: 490)

változás fontos indikátorát véli fölfedezni²⁵. A múlt század hatvanas-hetvenes évei környékén könyvet is ír (!) a nemek viszonylatrendszerének alakulásáról, mely 1971-ben már csaknem elkészül, ám a kézirat – az utókor legnagyobb sajnálatára – a takarító személyzet figyelmetlenségének köszönhetően megsemmisül. Így csupán hozzávetőlegesen rekonstruálható, mit is szeretett volna írni a témával kapcsolatban. Szerencsére azonban rendelkezésünkre áll egy 1987-ben publikált tanulmánya (Elias 1987a), melyről joggal föltételezhetjük, hogy a megsemmisült könyv gondolatmenetének egy részletét tartalmazza (Heinich 2002: 34; Mennell 1989). Ebben a nemek közötti összetett hatalmi viszonyok kérdéskörét egy sajátos tér- és időbeli kontextusba, az ókori Róma ötszáz éves történetébe ágyazva vizsgálja – vagyis lényegében ugyanolyan hosszú periódust elemez, mint a *Civilizáció folyamataiban*.

Érvelése szerint Karthágó lerombolását követően, vagyis az i.e. 2. század közepétől olyan változások kezdődnek a római társadalomban, melyeknek köszönhetően a vezető osztály hajadon lánygyermekai – fivéreik mellett – mindinkább részt vehetnek az oktatásban, s így kompetenciájuk fokozatosan túlterjedhet a háztartás és a családi tűzhely világán. További fontos változás, hogy a feleségnek lehetősége nyílik a házasságba bevitt saját tulajdoni hányadának birtoklására, mi több, a feleség elválhat a férjtől, birtokrészét megtarthatja, és akár újra is házasodhat. Vagyis a kikristályosodó római modell a házasságban egyenlőséget biztosít a felek számára. Ebből táplálkozik a női büszkeség, az egymás iránti szolidaritásérzés, és az a tény, hogy a nők önálló társadalmi hálózatokat hozhatnak létre. E hatalmi kiegyenlítődés magyarázatát végző soron makrostrukturális tényezőkre, mindenekelőtt az államformálódási folyamatokra vezet vissza. Ennek köszönhetően megteremtődnek az erőszak állami monopolizálásának pénzügyi forrásai és intézményei: kialakulnak a központosított államszervezet jogkikényszerítő eszközei, mindenekelőtt az egész birodalomban egységesen érvényes, valamennyi társadalmi csoport viselkedés- és kapcsolatrendszerét meghatározó formalizált, kevésbé részrehajló, racionális és bürokratikus jogrendszer. E változások megteremtik annak föltételeit is, hogy a mindennapi viselkedési kódok, szokások, erkölcsök – a reflektálatlanul adottnak vett dolgoknak kijáró magától értetődőséggel – szintén átalakuljanak. Más szóval: *az évszázadok során a római társadalomban lezajlik egy civilizációs folyamat*. Mindezt illusztrálандó, Ovidius *Ars Amatoria*-jára hivatkozik, mely műben annak bizonyosságát látja, hogy a szexuális viselkedésben, a művészetben, és általában a társas kapcsolatokban egyre kifinomultabbá, önkorlátozóbb jellegűvé válik az érintkezés: az emberek érzékenyebb módon, nagyobb rafinériával és empátiával viszonyulnak egymáshoz. Más szóval: *e civilizációs lökés* következtében az intimszféra pacifikálódik²⁶. Mint látható, e kései tanulmány gondolatmenete lényegében megegyezik az opus magnumával. Vagyis, ha tetszik, Elias megismétli mindazt, amit korábban kifejtett, és egyfajta paradigma-expanziót hajt végre: más társadalmi-kulturális körülményekre alkalmazza civilizációelméletét.

Véleményem szerint Eliasnak a nemek viszonyáról megfogalmazott állításai érdekesek és eredetiek. Ugyanakkor az a benyomásom, hogy nem elemzi kellő árnyaltsággal a mikroszinten

25 „A huszadik században csökkent a hatalmi különbség a férfiak és nők viszonyában, a szülő–gyermek kapcsolatban, vagy valamivel általánosabban megfogalmazva, az idősebb és fiatalabb nemzedékek között, az európai gyarmattartók és egykori gyarmataik társadalmi között és a világ többi része között, és (bizonyos megszorításokkal) a hatalmon levők és az alattvalók között.” (Elias 2002: 25)

26 Minderről részletesebben: Hadas, 2012.

belüli figurációkat. Így elmarad annak a vizsgálata, hogy az intimszférán belüli kapcsolatok dinamikája hogyan és mennyiben járul hozzá az erőszak hosszú távú civilizálódásához. Élete utolsó három évtizedében sem használja (mivel föltételezhetően nem ismeri) a Gender Studies mindinkább kikristályosodó fogalmi hálóját. Az ugyan még megbocsátható volna, hogy az 1930-as években írott főműben nem szerepel a dzsender fogalma, és hogy a nemekről írva angolul mindvégig a „sex” (vagyis a biológiai nem) kategóriáját használja²⁷. Az viszont kevésbé elfogadható, hogy még 1987-ben is, amikor a „gender” terminus igencsak elterjedt már a szakirodalomban, az alábbi címmel publikálja az ókori Rómával kapcsolatos, imént citált írását: „The Changing Balance of Power Between the Sexes”. Azzal sem tudok egyetérteni, hogy a *Civilizáció folyamata*ban a nemek közötti társadalmi viszonyok eltolódása kapcsán a nők házasságon kívüli *szexuális* kapcsolatait használja a női ösztönkorlátozások csökkenésének indikátorként (ld. a 23-as lábjegyzetet!).

Vagyis dzsender helyett mindvégig szexről ír, és a dzsenderviszonyok árnyalt megragadása helyett sok esetben kizárólag a szexualitásra utal. Más szóval: fogalmilag nem határolja el egyértelműen egymástól a társadalmi nemet, a biológiai nemet és a szexualitást.²⁸ A releváns szakirodalom ismeretének hiánya is közrejátszhat abban, hogy *nem foglalkozik kellő súllyal a pacifikálódott nukleáris családon belüli dzsender-rend átalakulásával*. Nem elemzi a szexuális élet változó dinamikáját, nem tér ki a nemek közötti hatalmi-döntéshozatali különbségekre, a háztartáson belüli munka- és feladatmegosztásra, a gyermeknevelésre, a gyermek jelentőségének megváltozására, a szülők szerepére és az intimszféra érzelmi dinamikájának témájára sem. Emellett azzal sem foglalkozik, hogy a nyilvános szférában miért maradnak hatalom nélkül a nők. Jellemző, hogy amikor a *Civilizáció folyamata*ban arról ír, hogy a pacifikált fejedelmi udvarokban megnövekszik a harcos férfiaknál jóval műveltebb, a békés udvari körülmények között jobban eligazodó, maguk köré dalnokokat és rajongó férfiakat gyűjtő nők társadalmi súlya, nem mélyül el a megváltozott hatalmi viszony elemzésében, hanem arra koncentrál, hogy a magasabb rangú udvarhölgyekhez hódolattal közelítő és szerelmes verseket író trubadúrok és Minnesangerek költészete hogyan segíti elő a civilizáció folyamatát.

27 A *Civilizáció folyamata*nak eredeti angol nyelvű verziójában például így fest a férfi és nő kapcsolatának változásairól szóló, főntebb idézett fejezet címe: „Changes in Attitude Toward Relations Between the Sexes”.

28 Ez a kritika nem csupán Eliasra, hanem az ő nyomdokaiba lépő kriminológusokra és történészekre is érvényes. E szerzők többsége persze általában elkülöníti a férfiakra és a nőkre vonatkozó adatokat, de fogalomhasználatuk reflektátlanságából és következetlenségéből adódóan többnyire tovább éltetik azt a téves mítoszt, hogy a férfiak és nők közötti különbségek tulajdonképpen biológiai eredetűek. És ha esetleg valaki mégis olykor a „gender” fogalommal él, akkor ezt többnyire ugyanabban az értelemben használja, mint a „sex”-et. Főntebb már többször idézett, fontos metaelemzésében Eisner például ilyen alcímeket használ: „Sex of Offenders” vagy „Sex of Victims”. Ugyanakkor a „Sex of Victims” alfejezetben található táblájának már az alábbi címet adja: „Average Estimates of Gender-Specific Victimization Rates before the Nineteenth Century”. Vagyis azonos értelemben használja a sex és a gender fogalmakat, mégpedig anélkül, hogy mindegyikre megkísérelne magyarázattal szolgálni. E fogalmi káoszt még szembetűnőbbé teszi, hogy a fejezetcím és a táblacím egymás alatt, ugyanazon az oldalon található. (Eisner 2003: 118. Az én kiemeléseim: HM.)

A PSZICHOTÖRTÉNELMI MEGKÖZELÍTÉS

Figyelemre méltó, hogy korábban már idézett implicit önkritikájában (ld. a 22-es lábjegyzetet!) Elias tanúbizonyságát adja, hogy tisztában van a dzsendertéma fontosságával is, hiszen elemzendő vizsgálati témaként nevezi meg, hogy a „lelki háztartás erőteljesebb differenciálódása” mi-ként vezet a „szexuális impulzusok átalakulásához és a szégyenérzet erőteljesebb kifejlődéséhez a férfi és a nő kapcsolatában.” Majd ehhez fűzi hozzá lábjegyzetben: „Ezt a sajátos problémát, bármily fontos is, egyelőre félre kell tennünk. Feltárásában azokat a változásokat kellene ábrázol-nunk és pontosan elemeznünk, amelyeken a Nyugat történelme során a család és az egész nemek közötti viszony története keresztülment. Vizsgálunk kellene továbbá a gyermekek felnevelésének és általában a fiatalok felnövekvésének módjában bekövetkezett változásokat.” (Elias 1987: 758. Az én kiemelésem: HM).

Tudomásom szerint Elias szisztematikus módon a későbbiekben sem vállalkozott erre a fel-adatra.²⁹ Viszont a családtörténeti vizsgálódások egyik ága, a mintegy fél évszázados múlt-ra visszatekintő „sentiments approach”, vagyis – a magyar szaknyelvben meghonosodott kategória szerint – a *pszichotörténelmi kutatások* gyakorlatilag elvégezték mindazt, amit Elias az 1930-as években kilátásba helyezett³⁰. A témával foglalkozó szerzők egyetértének abban, hogy a 17. század előtt a házasság elsősorban gazdasági, termelési és utódnemzési egységnek tekinthető, amelyben a nem utódnemzésre irányuló szexuális aktus bűnnek számít. A házasság célja első-sorban a tulajdon és a társadalmi pozíció generációk közötti átörökítése. A mai értelemben fölfogott nukleáris család nem létezik. A „családi élet” színtere a háztartás, amelyben együtt él-nek a rokonok, a szolgaszemélyzet tagjai, a ki-bejáró üzletfelek, a folytonosan jelenlévő szom-szédok és vásárlók. Az intim elkülönülésre így nincs igény és lehetőség; hálószoba annak idején még nem létezik. A patriarchális (atyai és férji) uralmat gyakorlatilag semmi nem fékezi: a ház-tartásfő nem csupán az anyagi kérdésekben dönt teljhatalmúan, hanem – korlátozó jogszabály-ok híján – az alárendeltek jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos ellenőrzés, valamint a kény-szerítés és a fizikai erőszak alkalmazása is az eszköztárába tartozik. Eliasszal szólva: a 17. századig az állam erőszak-monopóliuma nem hatol be a háztartások szférájába.

Több szerző is rámutat arra (Stone 1982; Flandrin 1979), hogy e korai időszakban a család-tagok közötti érzelmi kötelékek nemigen léteznek. A gyermekek, mihelyst kikerülnek az anyai gondoskodás fennhatósága alól, azonnal a felnőtt társadalom részévé válnak: felnőttként öltöz-ködnek és felnőttként is dolgoznak. Mi több, a háborúkban is részt vesznek apjuk és fivéreik oldalán, hiszen a középkori társadalom státusz- és osztályhierarchiája nem ismeri az életkor szerinti tagolódást. A gyóntató kézikönyvek tanulmányozása alapján Flandrin arra is utal, hogy e források az érzelmekre és az érzésekre gyanakvással tekintenek, mivel – úgymond – a rend megszegésének lehetőségét rejtik magukban. Nyoma sem található bennük a modern értelem-ben vett, házastárssal és gyermekkel kapcsolatos szeretet kötelezettségének. Ezzel szemben nagy hangsúlyt fektetnek a kellő tisztelet megadására, az engedelmességre és a kötelezettségek betar-tatására.

29 Elképzelhető persze, hogy a megsemmisült könyvében e témákkal érdemben foglalkozott.

30 Az alábbiakban elsősorban Anderson 1994-es összefoglaló könyvére támaszkodom.

A 17. századot követően azonban fontos változások kezdődnek. Philippe Aries közismert munkája szerint (Aries 1987) az arisztokrata és magasabban iskolázott családokban fokozatosan átalakulnak a gyermekekkel kapcsolatos attitűdök: külön ruhákat, játékokat, olvasmányokat, oktatási és pedagógiai programokat kezdenek készíteni számukra, vagyis megteremtődnek egy új, elkülönülő életciklus, a „gyermekkor” létrejöttének föltételei. Az „ártatlan” gyermeket sajátos érzésekkel, törekény ám ígéretes fejlődési potenciállal rendelkező lényként kezdik látni és láttatni, akit fegyelmezni és nevelni kell, és akinek érzései és gondolatai alkalmasak és méltóak arra, hogy azokat a felnőttek megértsék. A gyermekkor „megszületése” magával hozza a szülőség, vagyis a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok bensővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységekörök modern intézményének kialakulását is. Aries szerint e változások a felvilágosodás morálfilozófiájának eszmerendszerére, azon belül is mindenekelőtt az ember, a természet és a társadalom újjáértelmezett viszonyával kapcsolatos nézetekre vezethetők vissza.

A 19. századra a felsőbb társadalmi osztályú család elkülönülő részekből szerveződő egységgé válik, amelyben valamennyi résznek megvan a maga sajátos szerepe. Idővel nem csupán a szülők, hanem a gyerekek is külön (háló)szobával rendelkeznek. E tény már önmagában is jelzi, hogy növekszik a feleség és a gyermek autonómiája és szabadsága: az intimszférára is mindinkább kiterjedő jogszabályok korlátozni igyekeznek a családfő fizikai agressziókielési lehetőségeit, és védik a nők és gyermekek jogait (Oestreich 1982). E folyamatnak köszönhetően a megfelelő házastárs kiválasztásával kapcsolatos döntési mechanizmus is megváltozik. Amíg a szülők rendelkeztek a gyermekeik számára fontos forrásokkal, nyilvánvalóan döntő befolyással bírnak utódaik „kiházásítását” illetően is. Mihelyst azonban az utódok képesek önálló jövedelemre szert tenni, és saját egzisztenciát kialakítani, növekszik annak az esélye, hogy leendő házastársuk személyéről is maguk döntsenek. Stone négy szempontot vesz figyelembe a házaspárok kiválasztásával kapcsolatban: az érdeket, a kölcsönös vonzalmat, az érzelmi románcot és a szexuális vonzerőt, megállapítván, hogy e tényezők nem egymás helyébe lépnek, hanem az idő múlásával valamennyinek növekszik a jelentősége (Stone 1982).³¹

E folyamat részeként az intim szféra jelentősége fölértékelődik: a férfiak egyre több időt töltenek otthonukban feleségük társaságában: „ami a nukleáris családot alapvetően megkülönbözteti a nyugati társadalom egyéb létszféráitól – írja Shorter –, az a sajátos szolidaritásérzés kialakulása, amelynek köszönhetően az egy háztartásban élők elkülönülnek környezetüktől” (Shorter 1976: 205. Az én fordításom: HM). A 18. század második felétől az angol és amerikai középosztály ideológiájában és világképében a ház és a lakóhely (a „*home, sweet home*”) egyfajta „menedéket nyújtó mennyországgént” jelenik meg, mintegy ellentétként a kapitalizmus „érdekek által vezérelt, könyörtelen külvilágának”. E világképet maximálisan kiszolgálják és újratermelik a (sokszor nők által írott) filléres, kritikusok által „ízlésrombolónak” nevezett népszerű regények is (Stone 1982: 189). És noha kétségtelen, hogy továbbra is a férfi marad a háztartás feje, a

31 La Rochefoucauld sokat idézett megállapítása szerint az angliai közép- és alsó osztályok tagjainak háromnegyede kölcsönös barátság és rokonszenv alapján házasodik. Mindehhez hozzáteszi: Franciaországgal szemben, ahol az ilyen típusú házasságok ebben a korszakban még igen ritkák. E megjegyzés azt is egyértelművé teszi, hogy egy árnyaltabb történeti elemzésben természetesen nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a regionális különbségek figyelembe vételére.

mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben az érzelmi kötelékek erősödése egyértelműen oldja a patriarchális uralom merevségét.

„A jó anya(ság) a modernizáció terméke. A hagyományos társadalmakban az anyák még nem törődnek két évnél fiatalabb gyerekeik fejlődésével és boldogságával. Ugyanakkor a modern társadalmakban kisgyermekük jólétét minden más tényező elé helyezik” – mutat rá a család átalakulásának egyik kulcsfontosságú elemére Edward Shorter már többször idézett klasszikus művében (Shorter 1976: 168. Az én fordításom: HM). A családméret csökkenésével és a gyermeket nevelő anya fontosságának növekedésével a családi élet centruma – Mary Ryan találó megfogalmazásával – „az atyai autoritástól az anyai gondoskodás felé tolódik el” (Ryan 1981: 102. Az én fordításom: HM). Az „anyaság föltalálása” (Dally 1982; Badinter 1999), vagyis az anyai tevékenységnek a nőiség lényegével való azonosítása és idealizálása azt eredményezi, hogy a nő – paradox módon – éppen e „titokzatos”, „természeti” és „irracionális” különbözőségeiből adódóan tesz szert növekvő legitimációra³².

Ennek indikátora, hogy az anyasága révén definiált nő a 19. században sokhelyütt a népesebbi viták főszereplője lesz – alanyként és tárgyként egyaránt. Mindezt joggal értelmezhetjük a női ágens relatív hatalmának növekedéseként. A bismarcki Németország katonai fenyegetésétől tartó Franciaországban például, ahol a népességsökkenés a 19. században kritikus méreteket ölt, a *dépopulation* jelensége egyfajta „társadalmi pestisként” jelenik meg a közéleti vitákban. E morális pánik alapja, hogy míg 1800-ban Franciaország Európa legnépesebb országa, addig 1914-re lakosságszámát tekintve már csak az ötödik helyet foglalja el. A népességsökkenés miatt sokak által kárhoztatott feministák egyes képviselői a születésszám-csökkenésből fakadó demográfiai veszélyekben kiváló hivatkozási alapot találnak arra, hogy az anyaság jelentőségének kiemelése révén a nők általános jogaiért harcoljanak. Az „egyenlőséget a különbözőségben!” jelszavát zászlajára tűző nőemancipációs mozgalom egyik vezetője, a *Journal des femmes* felelős szerkesztője, Maria Martin 1896-ban így foglalja össze követeléseiket: „ha gyerekeket akartok, tanuljátok meg tisztelni az anyákat!” (Cova 1991: 119–120. Az én fordításom: HM). A jelen tanulmány kontextusában nem szükséges belemerülni a feminizmus történetének eme fontos epizódjába annak érdekében, hogy érzékeltethessem: *a családi mikroszféra és a társadalmi makroszféra változásai nem függetleníthetők egymástól*.

Míg a pszichotörténelemmel és a feminizmus első hullámával kapcsolatos szakirodalom alig ismert a kutatók szűkebb körén kívül, addig Anthony Giddens huszonkét éve megjelent *Az intimitás átalakulása* című könyve (Giddens 1992) – egyfajta bestsellerré vált³³. A neves angol

32 Egy 1830-as években publikált cikk így fogalmaz: „A férj uralkodik felesége személye és viselkedése fölött. A feleség uralkodik férje hajlamai fölött. A férj a törvényesség, a feleség a meggyőzés révén képes uralkodni. (...) A feleség birodalma a lágyság birodalma: az ő parancsai simogatások, fenyegetései könnyek.” (idézi: Cancian 1987: 21. Az én fordításom: HM)

33 Az *Intimitás átalakulása* csupán kiindulópontnak tekinti a pszichotörténeti irányzat által fölvetetteket, Giddens számára ugyanis fontosabb, hogy saját modernitás- és demokrácielméletét (Giddens 1991) árnyalja – mindenekelőtt Foucault-n elverve a port. A francia tudósnak főleg azt veti a szemére, hogy túl nagy hangsúlyt helyez a szexualitásra a dzsender rovására, továbbá nem veszi figyelembe a szexualitást, a romantikus szerelem és a család közötti kapcsolódási pontokat. Azt a sokak által megfogalmazott bírálatot sem hagyja ki, miszerint a foucault-i elemzések „túlságosan a diszkurzív szinten maradnak” (vö. Giddens 1992: 24). (Megjegyzendő: annak ellenére, hogy könyve egyik fejezetének címe

szociológus itt azt az új „*érzelmi rendet*” állítja érdeklődése középpontjába, amelynek a modern Nyugat történetében meghatározó szerepe volt a férfiak és a nők közötti (hatalmi) viszonyok kiegyenlítődésekben. Ezt az érzelmi rendet három kulcsfogalom révén kívánja megragadni. Az egyik az ún. „*tiszta kapcsolat*”, amely a férfiak és a nők közötti érzelmi és szexuális egyenlőségen alapuló viszonyt hivatott jelölni. A másik a „*plasztikus szexualitás*”, amely a reprodukció kényszerű és a „*fallosz uralma*” alól felszabadult örömközpontú szexuális életre vonatkozik. E jelzős szerkezet által behatárolt viselkedés eredetét Giddens a család méretét korlátozni igyekvő nemi életre vezeti vissza, megjegyezvén, hogy annak elterjedéséhez a modern fogamzásgátló szerek és az új reprodukciós technikák is nagymértékben hozzájárultak. Harmadik kulcsfogalma, a „*romantikus szerelem ethosza*” a 18. század második felétől elterjedő és a plasztikus szexualitás kialakulásának előfeltételét jelentő attitűd- és értékrendszerre utal, mely ama meggyőződésen és tapasztalaton alapul, hogy kívánatos és lehetséges tartós érzelmi kapcsolatot kialakítani a házastársak között. Ez az ethosz ugyan kétség kívül az intimszférában jelöli ki, s így módon korlátozza a nő helyét, elterjedése ugyanakkor forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában, mivel egy korábban nőkhöz kötődő viselkedési és érzelmi minta elsajátítására készíti a férfiakat.³⁴ Következésképpen, érvel Giddens, a romantikus szerelem ethosza joggal fogható föl a modern társadalom „*férfiasságával*” szembeni aktív és radikális szembeszegülésként.

Talán mondani sem kell, hogy az előző néhány bekezdésben bemutatott folyamatot igencsak elnagyoltan, „széles ecsetvonásokkal” vázoltam föl. Nem utaltam sem a regionális, sem a nemzeti, sem az időbeli, sem a társadalmi csoportok közötti eltérésekre. Nem vettem figyelembe a történelmi hullámmozgásokat sem, miképpen eltekintettem az egyes szerzők álláspontjainak, fogalmainak, illetve a közöttük kialakult vitáknak tárgyalásától (és még sok minden mástól is). Egy részletesebb történeti elemzésben nagyságrendekkel árnyaltabban kellene elemezni a gyermekkor és az anyaság vagy az intimitás és a szexuális élet korszak-, életkor-, osztály- és régiósajátos variációinak hosszú távú átalakulását. Miképpen esetleg egyes olvasók számára indokoltnak tűnhetett volna azoknak a feminista pozícióknak a bemutatása is, amelyek szerint a család és a munkahely kettéválása, és ennek részeként a nők intim szférába delegálása a patriarchátus továbbélésének indikátoraként fogható föl.³⁵ Mindazonáltal úgy vélem, hogy ezekre a

„Sexuality, Repression, *Civilisation*”, Elias nevét csak egyszer említi, akkor is futólag, noha Elias tanította őt Leicesterben.)

34 Íme egy jellemző példa egy 19. század elején megjelent könyvből: „a házasságban a szeretet kötelezettsége kölcsönös: azt mindkét félnek biztosítania kell a másik számára.” (idézi Giddens 1992: 43. Az én fordításom: HM.)

35 Véleményem szerint az a társadalomtudós, aki a család és a munkahely kettéválásában *kizárólag* a férfiuralom továbbélését látja, a szó legszorosabb értelmében *szűklátókörűen* gondolkodik, mivel látóköréből kimarad a hosszú távú változásokra koncentráló tekintet távoli összefüggéseket is megvilágító perspektívája. E tágabb perspektívából ugyanis jól látható, hogy a korábbi évszázadokhoz képest a nő strukturális társadalmi pozíciója egyértelműen az emancipálódás irányába tolódik el: a 18–19. századtól kezdődően a történelem színpadára lép a női ágens, aki sok mindent el is ér az általa megfogalmazott követelésekből. E hosszú távú perspektíva azt is láthatóvá teszi, hogy a nyugati nőemancipáció szoros kapcsolatban áll a modernitás egyik legfontosabb sajátosságával, a jövőirányult változás beteljesülésének potenciáljával. Ha tetszik, a nőmozgalom és a nőemancipáció sikere az egyik legékezebb bizonyítéka a modernitás lényegét képező változási potenciálnak. E történelmi makroper-

fejtegetésekre a jelen kontextusban, amikor az erőszak hosszú távú csökkenésének okaira keresünk a választ, nincs szükség. A fenti néhány bekezdéssel ugyanis mindenekelőtt arra kívántam rámutatni, hogy amennyiben komolyan vesszük Elias állítását, miszerint a civilizáció folyamata során „egyre több emberi terület kerül függésbe egymástól”, akkor – a pszichotörténelmi megközelítés eredményeit a nagy narratívába integrálva – joggal tekinthetjük az intim szférán belüli hatalmi egyensúly figurációinak eltolódását az erőszakkontroll intézményesülését magyarázó önálló tényezőnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

E tanulmány alapkérdése az volt, hogy a nyugati modernitás évszázadai során hogyan változott a személyközi erőszak jelentősége az intim szférában, és hogy e változások mivel magyarázhatóak. Arra a kérdésre is választ kerestem, hogy az intimszféra dzsenderdinamikájának figyelembe vétele vajon szolgáltat-e számunkra korábban kevésbé hangsúlyozott szempontokat az erőszakkontroll okait illetően. Elsősorban Norbert Elias főművére, az 1930-as években készült *Civilizáció folyamata*ra és a szerző figurációs szociológiájára támaszkodtam. Az eliasi opus magnum tézise, hogy a koraközépkortól kezdődően a külső társadalmi kényszerek hatására olyan önkontroll-mechanizmusokat internalizálunk, amelyeknek köszönhetően elfojtjuk az „állatias” és „civilizálatlan” viselkedéselemeket, így azok megszegése esetén szégyen, zavarodottság és undor érzése kerít hatalmába bennünket. Egyszerűen fogalmazva: a civilizáció folyamata során – egy felső társadalmi osztályoktól az alsóbb osztályok felé tartó hatásmechanizmus eredményeként – az erőszak megfékeződik.

Hozzáférhető elsődleges dokumentumok hiányában Elias másodlagos, kvalitatív forrásokra támaszkodott: etikett-könyvek, udvari rendtartások, képzőművészeti és irodalmi művek (stb.) elemzése alapján fogalmazta meg nagy ívű tételét. A huszadik század utolsó harmadában a történeti kriminológusok elsődleges kvantitatív források segítségével tesztelték az eliasi nagy narratívát, és csaknem teljes mértékben igazolták azt. A kutatók kétséget kizáróan bebizonyították, hogy a 13. és 20. század között a gyilkosságok aránya egész Európában egyértelműen csökkent: míg a 13. században százezer főre átlagosan húsz emberölés jutott, a 20. században már csak egyetlen egy! Azt is megállapították, hogy a 19. század közepétől az egyes országok, osztályok, régiók, lakóövezetek (stb.) közötti divergencia is csökkenni kezdett.

A történeti kriminológusok többsége elfogadta, de legalábbis a további vizsgálódások kiindulópontjának tekintette e folyamat Elias általi magyarázatát, miszerint az erőszakkontroll belsővé tétele mindenekelőtt az állami erőszak- és adómonopóliumot intézményesítő abszolutista monarchiák megszületésére, valamint a városfejlődésre és az ezzel együtt járó kapitalista piaci szervezetek kikristályosodására vezethető vissza. Ugyanakkor akadtak kutatók, akik nem tartották kielégítőnek az Elias és követői által fölhozott érveket, és máshová helyezték a hangsúlyokat

spektíva ezen kívül azt is föltárja előttünk, hogy nem csupán strukturális homológia, hanem tényleges kölcsönhatás is fönnáll az arisztokráciával szemben föllépő polgárság, valamint a patriarchátussal szemben függetlenségi harcot vívó nőmozgalom között.

(például nem civilizációs, hanem – Foucault alapján – inkább fegyelmezési folyamatról beszéltek). Mások az állami kontroll jelentőségével szemben inkább az egyes társadalmi csoportok közötti bizalom kialakulására fektették a magyarázat hangsúlyát. Meglátásom szerint e kritikák jelentős része megalapozatlan, mivel a hiányolt elemek sokszor explicite is megtalálhatók a *Civilizáció folyamataiban*. Így például textuálisan alátámasztható, hogy Elias az államalakulás előfeltételeként tekint a feudalizmusban bekövetkező társadalmi változásokra, következésképpen nem tartható az a kritika, miszerint kizárólag az állami kényszerek hangsúlyozná. Emellett a bírálók szövegeiből sokszor az derül ki, hogy anélkül próbálják egy konvencionálisabb fogalmi kerettel fölülírni az eliasi paradigma kategóriarendszerét, hogy kellő alapossággal ismernék az interdependenciák szövedékét folyamatos változásában megragadni igyekvő figurációs szociológia szemléletmódját.

Mindazonáltal a történeti kriminológusok által megfogalmazott néhány kritikai észrevétellel magam is egyetértek. Így például elfogadom azt az állítást, miszerint a civilizációs nagy narratívában nem irányul megfelelő figyelem az egyházakra és a vallásokra, mindenekelőtt a protestantizmusra. Valóban, jó volna tudni, miért ignorálta Elias Max Weber *Protestáns etikáját*! Azt a bírálatot is relevánsnak tartom, hogy Elias a kíváncsónál kevesebbet foglalkozik a polgárság és az alsóbb népcsoportok civilizáció folyamatában betöltött jelentőségével. Úgy vélem továbbá, hogy Elias – a történeti kriminológusokhoz hasonlóan – átsiklik az intimszféra dzsenderdinamikájának kellő mélységű elemzése fölött. És miután nem használja a *Gender Studies* fogalom- és szempontrendszerét, lényegében összemosza a társadalmi nem, a biológiai nem és a szexualitás kategóriáit. Sajnálatos módon nem tér ki a nemek közötti hatalmi-döntéshozatali különbségekre, a háztartáson belüli munka- és feladatmegosztásra, a gyermeknevelésre, a szülői tevékenységre és az intimszféra érzelmi dinamikájának vizsgálatára sem. Más szóval: figyelmen kívül hagyja, hogy a nukleáris családon belüli kapcsolatok dinamikája hogyan járul hozzá az erőszak hosszú távú megfékez(őd)éséhez.

Ugyanakkor, amit Elias nem tett meg, azt elvégezték helyette a családtörténészek. A pszichotörténelmi megközelítés képviselői rámutattak arra, hogy a 17. századtól az intimszféra jelentősége fölértékelődik, és a család szerkezete átalakul. Miközben a nyers, fizikai erőn alapuló patriarchális uralom ereje csökken, a nukleáris családot alkotó tagok, a feleség és a gyermekek hatalmi súlya növekszik. A „gyermekkor megszületése” elősegíti a megfelelő érzelmek, kötelezettségek, célirányult nevelési feladatok belsővé tételét igénylő anyai és apai tevékenységekörök létrejöttét, így az immár szülői feladatokat is ellátó férfiak egyre több időt töltenek otthonukban feleségük és gyermekeik társaságában. A mindinkább boldogságközpontúvá váló családi életben a női ágens által képviselt érzelmi kötelékek erősödése nem csupán a patriarchális uralom merevségét oldja, hanem a romantikus szerelem ethosának elterjesztése révén forradalmi változásokat idéz elő az intimszférában. Az „anyaság föltalálása”, és ezáltal a családi élet centrumának az anyai gondoskodás irányába történő eltolódása a feleség–anya legitimitásának erősödésével jár. Az anyasága révén definiált nő a 19. században sokhelyütt a népesedési viták főszereplője lesz – alanyként és tárgyként egyaránt.

A makroszintű társadalmi változások tehát láncreakciót indítanak el, újabb és újabb változásokat generálnak, következésképpen „egyre több emberi területet hoznak függésbe egymástól”, mely területek aztán „figurációs valenciákként” további változások generálását segítik elő. Vagyis a mikrostruktúra változásai nem csupán a makrostruktúrában bekövetkezett változások-

ra vezethetőek vissza, hanem a mikroszférán belüli folyamatos átalakulásokkal is kapcsolatba hozhatók. Ha tehát arra kérdésre szeretnénk válaszolni, hogy az elias civilizációelmélet kielégítő magyarázatát nyújtja-e az erőszakkontroll hosszú távú intézményesülésének, akkor – bármennyire is sajnálatos – a válaszuk nemleges kell hogy legyen. Vitathatatlan ugyan, hogy Elias rendkívül plasztikusan és meggyőzően tárja föl e folyamat számos kulcselemét, bizonyos meghatározó tényezőknek azonban nem tulajdonít kellő jelentőséget (még ha futólag említi is azokat). Így, amellett, hogy alulinterpretálja a protestantizmus és az alsóbb népcsoportok civilizációs folyamatban játszott szerepét, azt sem tárja föl kellő mélységben, hogy a pacifikált intimszférában bekövetkező hatalmi kiegyenlítődés, nevezetesen a nő–anya fokozatos térnyerése milyen további változásokat gerjeszt a társadalom életében. Azáltal ugyanis, hogy a házasság alapjává egyre inkább a romantikus szerelem ethosza válik, és a családi élet centruma az atyai autoritástól az anyai gondoskodás, a kölcsönös érzelmek és a pszichológiai egymásra hangolódás felé tolódik el, a női ágens hatalma egyértelműen növekszik, míg a maszkulin erőszakmonopólium fokozatosan érvénytelenedik. E folyamat részeként a férfi az intimszférában is kontrollálni kénytelen erőszakos impulzusait, és ezzel párhuzamosan olyan diszpozicionális elemeket kénytelen inkorporálni, amelyek a korábbi évezredek során a nőkhöz kötődtek. A társadalmi élet növekvő pszichologizációja és pacifikációja tehát korántsem függetleníthető az intimszféra dzsender-rendjének radikális átalakulásától.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Anderson, Michael (1994). *Approaches to the History of the Western Family. The Economic History Society*, Macmillan, London.
2. Aries, Philippe (1987). *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
3. Badinter, Elisabeth (1999). *A szerető anya*. Artemisz, Budapest.
4. Cancian, Francesca M. (1987). *Love in America*. Cambridge University Press, Cambridge.
5. Chesnais, Jean-Claude (1981). *Histoire de la violence en Occident de 1800 a nos jours*. Laffont, Paris.
6. Cova, Anne (1991). French feminism and maternity: theories and policies 1890–1918. In: Bock, Gisela – Thane, Pat (eds.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge, London – New York. pp. 119–137.
7. Dally, Ann (1982). *Inventing Motherhood*. Burnett, London
8. Dülmen, Richard van (1993). *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess: Beiträge zur Historischen Kulturforschung*. Böhlau, Vienna.
9. Dülmen, Richard van (1996). Norbert Elias und der Prozess der Zivilization: Die Zivilizationstheorie im Lichte der Historischen Forschung. In: Rehberg, Karl-Siegbert (ed.) *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
10. Eisner, Manuel (2003). Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice*, 30, pp. 83–142.
11. Elias, Norbert (1987). [1939] *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
12. Elias, Norbert (1978). *What is Sociology?* Hutchinson and Co (Publishers) Ltd, London

13. Elias, Norbert (1987a). The Changing Balance of Power Between the Sexes – A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State. *Theory, Culture and Society* 4: (2–3), pp. 287–316.
14. Elias, Norbert (1999). *A szociológia lényege*. Napvilág, Budapest.
15. Elias, Norbert (2002). *A németekről*. Helikon, Budapest: Helikon.
16. Elias, Norbert (2012). *On the Process of Civilisation*. Mennell, Stephen – Dunning, Eric – Goudsblom, Johan – Kilminster, Richard (eds.) *The Collected Works of Norbert Elias*, Vol. 3. UCD Press, Dublin.
17. Flandrin, Jean-Louis (1979). *Families in Former Times*. Cambridge University Press, Cambridge.
18. Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity*. Polity, Cambridge.
19. Giddens, Anthony (1992). *The Transformations of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity Press, Cambridge.
20. Gurr, Ted Robert (1981). Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence. In: *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, vol. 3, Tonry, Michael – Morris, Norval. Chicago: University of Chicago Press.
21. Hadas Miklós (2003). *A modern férfi születése*. Helikon, Budapest.
22. Hadas Miklós (2010). *A férfiasság kódjai*. Balassi, Budapest.
23. Hadas Miklós (2011). (szerk.) *Férfikutatások*. Online Szöveggyűjtemény, www.tankonyvtar.hu
24. Hadas Miklós (2012). Multidimenzionális dzsenderfigurációk. *Educatio*. 4. pp. 651–657.
25. Heinich, Nathalie (2002). *La sociologie de Norbert Elias*. La Découverte, Paris.
26. Jarrick, Arne – Södeberg, Johan (1993). Spontaneous Processes of Civilisation. *Ethnologia Europa* 23. (1), pp. 5–26.
27. Johnson, Eric, A. – Monkkonen, Eric, H. (eds.) (1996). *The Civilization of Crime. Violence in Town and Country since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana and Chicago.
28. Liliequist, Jonas (1999). Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden. In: Lappalainen, Mirkka– Hirvonen, Pekka (eds.): *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Hakapaino, Helsinki.
29. Mennell, Stephen (1989). *Norbert Elias. Civilisation and the Human Self-Image*. Basil Blackwell, London.
30. Muchembled, Robert (1996). Elias und die neuere historische Forschung in Frankreich. In: Rehberg, Karl-Siegbert (ed.): *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
31. Oestreich, Gerhard (1982). *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge University Press, Cambridge
32. Österberg, Eva (1996). Criminality, Social Control, and the Early Modern State: Evidence and Interpretation in Scandinavian Historiography. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (eds.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
33. Österberg, Eva – Lindström, Dag (1988). *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. Academia Upsaliensis, Uppsala.

34. Pinker, Steven (2011). *The Better Angels of Our Nature*. Viking, New York.
35. Roth, Randolph (2001). Homicide in Early Modern England, 1549–1800: The Need for a Quantitative Synthesis. *Crime, Histoire et Société – Crime, History and Society* 5. (2), pp. 33–68.
36. Rousseaux, Xavier (1999). From Case to Crime: Homocide Regulation in Medieval and Modern Europe. In: Willoweit, Dietmar (ed.): *Die Entstehung des öffentlichen Strafrechts: Bestandsaufnahme eines europäischen Forschungsproblems*. Böhlau, Cologne.
37. Ryan, Mary (1981). *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge, Cambridge University Press.
38. Sharpe, James A. (1996). Crime in England: Long-Term Trends and the Problem of Modernization. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (eds.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
39. Shorter, Edward (1976). *The Making of the Modern Family*. Basic Books, New York.
40. Spierenburg, Pieter (1996). Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (eds.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. University of Illinois Press, Urbana.
41. Spierenburg, Pieter, ed. (1998). *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*. Ohio State University Press, Columbus.
42. Stone, Lawrence (1982). *Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Pelican, Harmondsworth.
43. Taylor, Charles (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Harvard University Press.
44. Theweleit, Klaus (1987). *Male Fantasies. Volume 1*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
45. Tilly, Charles (1992). *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990–1992*. Rev. ed. Blackwell, Cambridge, Mass.
46. Weber, Max (1982). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.